

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-03>

УДК 61(09)"189/192":[614.2:613.99]

О.О. НИКОЛАЄНКО

докт. істор. наук, доцент, проф. кафедри історії України

e-mail: nikolajenkoolga@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2294-4198>

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Алчевських, 29. Харків, Україна

Н.П. ОЛЕШКО

канд. істор. наук, доцент кафедри українознавства,

e-mail: sufika19@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7128-0746>

Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, вул. Ярослава Мудрого, 25, Україна

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЖІНОЧОГО ЗДОРОВ'Я В ХАРКОВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Мета: проаналізувати можливості мережі закладів охорони жіночого здоров'я в Харкові наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. і внесок окремих діячів, перш за все лікарів, таких як Є. С. Дрентельн, у надання фахової медичної акушерсько-гінекологічної допомоги жінкам у місті Харкові

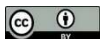
Методологія: Дослідження спирається на застосуванні загальнонаукових і історичних методів. Статистичні методи дозволяють проаналізувати кількісні показники діяльності акушерських і гінекологічних лікарень в місті Харкові. Комплексний підхід включає аналіз діяльності окремих лікарів і закладів, які впливали на стан і якість охорони жіночого здоров'я в місті.

Наукова новизна: Аналіз формування мережі закладів охорони жіночого здоров'я, особливостей надання ними послуг, фаховий склад працівників, а також соціальний статус і місце проживання пацієнток дозволяє виявити рівень забезпечення медичними послугами жіноче населення одного з найбільших міст України, що впливало на якість життя в місті і губернії.

Актуальність: Аналіз мережі медичних закладів з охорони жіночого здоров'я дозволяє виявити рівень забезпечення жіноцтва акушерсько-гінекологічними послугами, що безпосередньо впливає на репродуктивне здоров'я і рівень життя жіноцтва у великих містах. Досвід співпраці лікарів, міської влади, грантодавців початку ХХ ст., які заклали основи спеціалізованої акушерсько-гінекологічної медицини, може стати корисним для розуміння успішності радянського проекту модернізації жінок.

Висновки: Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. відбувалось становлення і розширення мережі закладів охорони жіночого здоров'я. Традиція звернень до повитух поступово витіснялись зверненням до фахівців - дипломованих акушерок, а пізніше - фахових закладів, де відбувалось спостереження за вагітністю і пологами. Активна громадська позиція лікарів, що виразилась у відстоюванні необхідності розширення мережі закладів фахового медичного обслуговування жінок, стала підставою для виділення коштів місцевою владою і грантодавцями для розбудови лікарень і пологових будинків. Завдяки муніципальному фінансуванню – із бюджету міста і земств, у Харкові були засновані спеціалізовані лікарні, спрямовані на забезпечення жінок професійними медичними послугами. Наявність у місті

©О.О.Николаєнко, Н.П.Олешко, 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

університету з медичним факультетом, який готував фахівців, а також активна організаційна діяльність окремих лікарів, таких як Є. С. Дрентельн, сприяли тому, що акушерсько-гінекологічні послуги ставали більш поширеними й доступними.

Ключові слова: медицина, історія, жіноче здоров'я, медичні заклади, Харків.

Як цитувати: Ніколаєнко О.О., Олешко Н.П. Формування мережі закладів охорони жіночого здоров'я в Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2026. Вип. 42. С. 33-45, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-03>.

In cites: Nikolaienko O.O., Oleshko N.P. Formation of a network of women's health care facilities in Kharkiv at the end of the 19th – beginning of the 20th century. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (33-45), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-03> (in Ukrainian)

Наприкінці XIX – початку XX ст. відбулись значні зміни в системі охорони здоров'я в російській імперії, що вплинули на розгортання мережі закладів охорони жіночого здоров'я. Баби-повитухи, які приймали пологи, поступово були замінені професійними акушерками, а лікування «жіночих хвороб», як тоді іменувались гінекологічні захворювання, перейшло до професійних лікарів. Розростання міст, низький рівень життя великих мас населення, висока дитяча смертність і розгул епідемій спричиняли потребу у фінансуванні спеціалізованих медичних закладів із бюджетів міст чи земств. Необхідність фахового медичного обслуговування жіночого населення міст, розвиток акушерсько-гінекологічних знань і зміни структури реформованої медицини стали передумовами розгортання мережі установ, що забезпечували охорону жіночого здоров'я.

Питання медичного обслуговування жінок в одному із найбільших міст Наддніпрянської України піднімалось в наукових дослідженнях з декількох тематик. По перше, в працях, присвячених розвитку медицини в місті, серед яких найавторитетнішою вважається монографія харківського дослідника Ігоря Робака «Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (поч. XVIII- 1916)» [26]. Його дослідження присвячено аналізу мережі медичних закладів міста, їх штатному складу, пропускній здатності, умовам обслуговування населення тощо. По-друге, в працях, присвячених аналізу внеску окремих харківських науковців, лікарів чи медичних шкіл, згадується їх практична діяльність в лічницях міста, що дозволяє встановити, які новаторства були введені в той чи інший період [24; 13]. По третє, в загальних працях, присвячених розвитку міста та його інфраструктури [33], аналізу акушерсько-гінекологічної допомоги у визначений період [2], становищу жінок в місті [3] тощо. Однак в цих працях відсутній аналіз, що дозволяв би виявити динаміку і трансформацію розвитку мережі акушерсько-гінекологічного обслуговування жителям міста.

Мета даної статті полягає у комплексному аналізі діяльності мережі закладів охорони жіночого здоров'я в Харкові наприкінці XIX - на початку XX ст. – клінік, пологових будинків, і визначення внеску окремих діячів, перш за все лікарів, таких як Є. С. Дрентельн, у наданні фахової медичної акушерсько-гінекологічної допомоги жінкам у місті Харкові.

З цією метою будуть проаналізовані доступні джерела: надруковані або опубліковані звіти окремих медичних установ [20; 21; 22], адреси-календарі міста, де були вказані списки лікарень з персоналом [31, 1894 – 1913]. Значний інформаційний потенціал мають регіональні періодичні видання такі як «Южный край» [35], в якому вміщені статистичні дані щодо діяльності лікарень, громадських медичних об'єднань, а також відомості про просвітницьку діяльність лікарів.

Харків був великим губернським центром, в якому, за даними Перепису 1897 р. мешкало 173989 осіб, з яких 81807 жінок [23, с. 1]. Це ж джерело свідчить, що дітей молодше

І року в місті було 2085 хлопчиків і 2050 дівчаток, що дає підставу зробити висновок про те, що пологів відбувалось в місті більше 4100 щорічно [23, с. 10]. І це лише дані про кількість живих дітей до одного року, що в умовах високої дитячої смертності дозволяє збільшити цю цифру майже на чверть [18, с. 181].

Проблема охорони репродуктивного здоров'я жінок була нагальною в місті, де як і по всій імперії, надто високою була дитяча смертність. Педіатри для запобігання дитячих захворювань намагались об'єднати зусилля з колегами, місцевою владою, громадськістю міста, поширювали просвітницьку роботу щодо гігієни вагітності, засобів підтримки жіноцтва під час вагітності і після народження дитини [17, с. 94-96]. Однак питання охорони жіночого здоров'я не набуло першочерговості в країні, де тільки-но запроваджувались санітарно-гігієнічні основи функціонування міст, формувалась мережа земської медицини, яка повинна була охоплювати селянське населення, уводилось щеплення, постійно велась боротьба з поширенням епідемій [28, с. 150; 34, с. 147]. Як зазначають дослідники, основну допомогу жінкам незахищених соціальних верств, особливо тим, хто мав малолітніх дітей, здійснювали лікарі і активна громадськість міста, чії організаційні ініціативи були спрямовані на різнобічну підтримку [3, с. 15].

Високопрофесійну акушерську допомогу в місті було закладено І. П. Лазаревичем (1829-1902), Ставши професором кафедри акушерства, він очолив акушерську клініку на 6 ліжок, де за його попередників приймалось 20-35 пологів на рік. Він поставив справу акушерства на новий рівень викладання і навчання, увівши вивчення анатомії і фізіології жіночого організму, сполучивши практичний досвід спостережень з основами теоретичної підготовки [24].

І. П. Лазаревич сприяв розширенню університетської клініки. Так у 1866 р. кількість койок була доведена до 10, а у 1867 р. – до 25 [26, с. 180]. Клініка не мала свого приміщення, тому орендувала його спочатку на вул. Благовіщенській, потім – на Чернишевській.

Іван Павлович Лазаревич був універсальним лікарем. Він не тільки написав підручник «Курс акушерства», який витримав три перевидання, але й створив до нього ілюстративну базу, намалювавши власноруч більше 500 малюнків, був винахідником гінекологічного і акушерського інструментарію [24, с. 114].

У 1869 р. І. П. Лазаревич утворив на базі клініки Повивальний інститут для підготовки акушерок, який він не тільки розширив і модернізував, але й забезпечив обладнанням, часто – за свій власний кошт [12, с. 100].

Важливою складовою діяльності І. П. Лазаревича була просвітницька діяльність. Він виступав з публічними лекціями, які потім були надруковані і стали популярними виданнями, такі як «Деятельность женщин» (1883), «Внимание к детям и матерям» (1881) [4; 10]

Пологи, традиційно, приймали т.зв. повивальні бабки чи акушерки. Лікарі неоднозначно ставились до практики повитух: з одного боку, надаючи належне їх багатому досвіду, з іншого, наголошуючи, на необхідності переходу до професійного патронажу вагітних і лікування жіночого здоров'я фахівцями [2, с. 50]. Наприкінці ХІХ ст. підготовка професійних акушерок, які мали офіційний дозвіл приймати пологи, здійснювалась на базі найбільших міських акушерських закладів: Міської акушерсько-гінекологічної клініки, створеної на базі університетської, а також земського повивального училища з пологовим при ньому будинком [31, 1894, с. 377-37]. Обидва ці заклади відносились до Міністерства народної освіти, де велась підготовка до отримання звання акушерки. Звання акушерки І розряду надавалось за умови проходження дворічних курсів, на яких жінки вивчали жіночі й дитячі хвороби, й мали досвід прийняття 20 пологів, а акушерки ІІ розряду навчались один рік і повинні були для отримання свого звання мати досвід 12 пологів [2, с. 60-64].

Після відставки І. П. Лазаревича кафедру акушерства і гінекології Харківського університету, а відповідно, і клініку очолив Микола Пилипович Толочинів (1838-1908). Талановитий лікар, фахівець, що заклав основи боротьби з кровотечами, написав 23 наукових

праці, серед яких підручники з повивального мистецтва й жіночих хвороб, він сприяв розширенню мережі амбулаторного обслуговування жінок. У 1885 р. приміщення Міської клініки було поділено на 2 відділення: акушерське (12 койок) і гінекологічне (13 койок). Лише на зламі століть лікарня переїхала у власне побудоване приміщення на 40 койок, а її фінансування було значно збільшене. У 1903-1912 рр. керував лікарнею учень І. П. Лазаревича та М. П. Толочинова кваліфікований хірург, досвідчений операціоніст та блискучий лектор, автор більше 15 праць П. В. Міхін [26, с.181].

У 1869 р. завдяки проведеній земській реформі у Харкові при земському повивальному училищі був відкритий амбулаторний пологовий будинок. Кількість койок в ньому була незначною: спочатку – 6, пізніше, завдяки відкриттю гінекологічного відділення, кількість койок зросла до 18 (8 – акушерських, 10- гінекологічних) [31, 1894, с. 377, 380]. Пологовий земський будинок протягом 1869-1902 рр. очолював доктор медицини Павло Африканович Ясинський (1839-?), учень І. П. Лазаревича. З 1902 р. акушерсько-гінекологічну лікарню і пологовий будинок очолив М. П. Толочинов [13].

Дані таблиці дозволять встановити кількість наданих послуг обома лікарнями (Див. табл. 1) В Харкові діяли ще й приватні жіночі лічниці: по вул. Сумській доктора Б. О. Фукса (1860-?), який організував свою приватну клініку з 1889 р. і працював там разом з колегою М. Я. Данилевським, і Грінберга по вул. Катеринославській. Плата за лікування в останній складала від 75 до 150 руб. на місяць [31, 1895, с. 328].

Таблиця. 1. Статистичні дані діяльності гінекологічно-акушерських лікарень Харкова

	Кількість койко-місць (акушерських/гінекологічних)	Кількість пацієнток	1894	1896	1897	1899
Акушерсько-гінекологічна клініка	12/13	Породіллі	471	356	324	348
		Гінекологічно-хворі	124	137	155	187
		Приходящі	578	712	783	864
Земське повивальне училище	8/10	Породіллі	473	416	457	537
		Гінекологічно-хворі	118	148	135	126
		Приходящі		592		568

Укладено за [31: 1894, с. 377-379; 1896, с. 312-13; 1897, с. 313-315; 1899 г., с.196-200]

Як бачимо, розвиток акушерства і гінекології в місті відбувався, в основному, завдяки наявному кадровому потенціалу – лікарям, випускникам харківського університету, які не тільки займалися науковою чи професійною діяльністю, але й здійснювали просвітницьку роботу, створювали професійні товариства. З 1881 по 1894 рр. на засіданнях Харківського медичного товариства було прочитано більше 30 доповідей по оперативному акушерству і гінекології. Серед доповідей крім уже згадуваних імен лікарів, були В. Ф. Грубе, І. Є Марков, Н. А. Сочава, Н. Д. Гавронський [11, с.76]. На засіданнях медичного товариства, лікарі намагались виступати з публічними доповідями чи популярними лекціями, які підвищували знання про гігієну, санітарію, загальну охорону здоров'я [14, с. 108-110].

Важливе значення для поширення наукових знань в медичній сфері мали не тільки спеціалізовані медичні видання, яких у Харкові нараховувалось 34 [27, с. 169], але й випуски «Доповідей Харківському медичному товариству» [27, с. 71-72; 30, с. 93]. Питання розвитку

акушерства і гінекології були провідними в журналі «Акушерка» (1893-1918) та інших галузевих виданнях [27, с.127, 169].

Як влучно зазначила дослідниця С. Ховтура, медична інфраструктура зосереджувалась, переважно, в центрі міста, Нагірному районі і обширі вул. Катеринославської, що звичайно, впливало на рівень доступності медичного обслуговування для інших теренів Харкова [33, с. 117].

1895 р. на Москалівці, одному з найбідніших районів Харкова, було відкрито гінекологічне відділення при Харківській міській дитячій амбулаторній лікарні, яке фактично стало самостійною «Харківською міською амбулаторною дитячою і гінекологічною лікарнею». Це була міська установа, в якій приймали пацієнтів безкоштовно, жінок – тричі на тиждень. Лікарня існувала на кошти, що відпускало міське управління (2100 руб. на рік, поступово їх збільшуючи), та від проведення різноманітних заходів. Її справами опікувалась Опікунська рада, куди входили як лікарі, так і місцеві громадські діячі [31, 1897, с. 313].

Проблема цієї лічниці полягала в тому, що коштів на утримання лікарні завжди не вистачало: розміщувалась лікарня в орендованому приміщенні, її пацієнтами були, в основному, незаможні мешканці Москалівки і прилеглих районів, лікарі працювали зчаста на громадських засадах, або ж отримували платню, яку щорічно визначала Опікунська Рада, а в аптеці безкоштовно надавались ліки за потребою [29, с. 9]. Штат лікарів доходив до 15, серед яких були хірург, педіатр і гінеколог, фельдшерки, акушерки [26, с. 153]. Як зазначає відомий дослідник харківських закладів охорони здоров'я І. Робак, значення цього закладу полягає в тому, що разом з дитячою лікарнею князя Д. Кропоткіна, це були єдині доступні спеціалізовані дитячі лікувальні заклади. Потрібно звернути увагу на те, що тут акушерсько-гінекологічне, педіатричне відділення й кабінет віспощеплення знаходились в одній будівлі. Звичайно, що таке облаштування було перевагою для мешканок, які мали дітей і були вагітними. Відкриття відділення, спрямованого на лікування гінекологічних хвороб, тим більше безкоштовного, мало важливе значення для розвитку не тільки медичної справи в місті, а й для поліпшення якості життя незаможного жіноцтва.

У 1895 р. до Харкова приїздить перша жінка гінекологиня Єлизавета Сергіївна Дрентельн. Саме з її організаційною діяльністю пов'язано утворення і розбудова одного з найбільших на той час медичних установ для жінок – клініки «Жіноча допомога». Непересічна постать засновниці, її внесок в розвиток акушерсько-медичної справи міста й відсутність згадок про значення її діяльності як в науковому дискурсі, так і в символічному просторі міста, спричиняє більшу увагу до біографії цієї лікарки.

Єлизавета Дрентельн народилася 15 березня 1857 р. в дворянській родині. Її батьки Сергій Романович Дрентельн та матір Лідія Василівна, у дівочтві Басніна, належали до заможного російського дворянства.

Єлизавета народилась в Петербурзі, куди родина переїхала з Сибіру. 1874 р. Єлизавета Сергіївна закінчила Олександрівську жіночу гімназію в Петербурзі, після якої вступила на Вищі медичні жіночі курси. Ці курси були влаштовані при Медико-хірургічній академії в столиці імперії 1872 р. Курс навчання становив чотири роки, а пізніше – додали ще один рік, присвячений, в основному, медичній практиці. Практику студентки проходили в різноманітних лікарнях міста, в тому числі – пологових. За роки свого існування (1872-1882) більше ніж 500 жінок отримали диплом і звання жінка-лікар. 1883 р. Є. С. Дрентельн успішно склала випускні іспити.

Після закінчення курсів у 1883 р. вона чотири місяці безоплатно працювала в селі Раменье Волоколамського повіту в земській лікарні, а потім ще деякий час – лікарем амбулаторії на станції Підсонячна Миколаївської залізниці. У 1884-1888 рр. Є. С. Дрентельн очолювала земську лікарню в с. Грачівка за 4 км. від залізничної станції Крюковка. Земська лікарня була побудована за кошти меценатів і відповідала вимогам сучасності: ізольовані палати, амбулаторія, система вентиляції, підвал в якому була обладнана котельня, що

здійснювала централізоване опалення. В цей час вона брала активну участь у з'їздах лікарів, виступала з доповідями і публікувала результати своєї лікарської практики.

У 1889 р. Єлизавета Сергіївна повернулася до Петербургу, де протягом 1890-1893 рр. працювала в імператорському повивальному Клінічному інституті лікарем-асистентом і лікарем-акушером. Директором інституту в цей час був Ілля Федосєєвич Баландін (1834-1893) – один із прогресивних лікарів, під час завідування якого були не тільки здійснені новаторства у проектуванні лікарні – виокремлено відділення пологове, гінекологічне, оперативне, але й введено штат лікарів-асистентів, до якого потрапила Є. С. Дрентельн [15].

Після прибуття до Харкова у 1895 р. Є. С. Дрентельн стала до праці позаштатною лікаркою міської амбулаторної дитячої і гінекологічної лікарні, а вже за чотири роки, 1899 р. вона стала завідувачкою цього відділення [35, 1899, 23 січня].

У 1898 р. Є. С. Дрентельн відкрила свою приватну клініку «Клініка жінки-лікаря Є. Дрентельн» по вул. Москальовській, 47, де були постійні койки для породіль та інших пацієнток [16, с. 10]. З самого початку свого замешкання в місті, Єлизавета Дрентельн активно включилась у громадське життя. У 1897 р. вона читала лекції для жінок про фізіологічні і анатомічні особливості жіночого організму [35, 1897, 5, 8 жовтня], пізніше, у 1900 р. на підставі своїх опублікованих праць лекцію – «Лікувати чи виховувати?» [7; 9].

З 1901 р. Єлизавета Сергіївна стала на чолі справи по створенню і організації однієї з найбільших акушерсько-гінекологічних лікарень м. Харкова «Жіноча допомога». Написана нею книга «До утворення приватної лікарні «Жіноча допомога» в м. Харків» дає уявлення про підготовчий етап цієї справи [8].

З метою створення лікарні, вона залучила всі свої можливості: кошти меценатів, професійні і регіональні мережі, свій досвід, жагу діяльності. Саме сприяння декількох відомих місцевих благодійників зробило можливим закласти першопочатковий капітал у будівництво нової лікарні. Місцевий підприємець Максиміліан Гельферіх (1828-1901), який володів величезним заводом і жертвував щедрі суми різноманітним закладам, надав під будівництво лікарні 735 кв. сажнів землі (близько 0,33 га) наприкінці вул. Старомосковської (сьогодні – просп. Героїв Харкова) і 12 тис. руб. Він став не тільки одним із засновників закладу, а ще й хотів, щоб вона була названа на честь його дружини Жозефіни. Другим значним грантодавцем був Степан Степанович Манциарлі – інженер, який збагатився на будівництві шахт, що разом із дружиною Ірмою Володимирівною надали на будівництво 20 тис руб. Крім того, були залучені кошти ще декількох благодійників [8, с. 2].

Влаштування лікарні вимагало проекту, в якому були б враховані як будівельно-архітектурні норми, так і специфічно професійні вимоги стаціонарного лікування хворих пацієнток і породіль. При будівництві Єлизавета Сергіївна обґрунтувала всі специфічні вимоги: відокремлення приймальної частини від стаціонару, хворих і породіль (запропоновані окремі поверхи), окреме розташування операційної пологової кімнати від всіх інших приміщень лікарні, наявність ванних кімнат, додаткових господарських приміщень, відокремленого приймального (амбулаторного) приміщення з оглядовою тощо [8, с. 3-10]. До того ж, необхідно було побудувати декілька допоміжних приміщень, що обслуговували лікарню: сараї, комори, лідники, екіпажна та ін.

Наступною турботою організаторки постало питання набору штату. Є. С. Дрентельн підрахувала, що на лікарню у 25-27 ліжок потрібно 5 медичних сестер, п'ять сиділок, декілька осіб допоміжного персоналу, не враховуючи штатних лікарів. Сама Єлизавета Сергіївна отримала звання «пожиттєвого» лікаря закладу.

Архітектурний план лікарні був затверджений декількома відомими діячами: Дмитром Оскаровичем Оттом – видатним хірургом-гінекологом, провідним лікарем країни, директором Імператорського повивального інституту, в якому свого часу працювала Єлизавета Сергіївна, і де, можливо, вони й познайомились; Миколою Пилиповичем Толочиним – професором кафедри акушерства і гінекології Харківського університету і директором університетської

акушерської лікарні. Кожен з них написав свої враження від архітектури будівлі і затвердили її план.

Будівництво лікарні в розрахунку на 35 стаціонарних ліжок продовжувалось два роки. Воно вимагало асигнувань вдвічі більше, ніж попередньо розраховували, і хоч до своїх початкових внесків М. Гельферіх і С. Манциарлі добавили ще по 10 тис. руб., грошей, однак, не вистачало, і для закінчення будівництва потрібно було взяти банківський кредит. За ходом будівництва слідували інженери В. О. Коляновський, Д. А. Денисов, М. П. Константінов [35, 1903, 10 грудня].

В грудні 1902 р. лікарня почала свою роботу. Прийом амбулаторних хворих вівся безкоштовно. Працювало два відділення – пологове і гінекологічне, а в деяких випадках лікарі працювали з виїздом на дом. Однією з особливостей лікарні була її цілорічна робота, позаяк інші гінекологічні лікарні на канікулярний час припиняли свою діяльність. Лише за перший рік в стаціонарі було 417 хворих і породіль, було прийнято 195 немовлят, а на прийомах було оглянуто 1928 пацієнток, 11 пологів прийнято на дому. З 417 жінок, які перебували в стаціонарі – 76 (18 %) медичні послуги були надані безкоштовно [35, 1903, 10 грудня].

З 1903 р. Є. С. Дрентельн зосередилась на праці в двох приватних лікарнях – у «Приватній лікарні жінки-лікаря Є. С. Дрентельн» та «Жіночій допомозі». Остання з них стала найбільшою з-посеред гінекологічних лікарень і пологових будинків міста, а безкоштовний прийом амбулаторних хворих робив її ще й доступною для багатьох харків'янок.

Таким чином, на поч. ХХ ст. в Харкові існувало декілька медичних закладів різної форми власності і фінансування, які надавали акушерську і гінекологічну допомогу. Їх очолювали професори і випускники медичних закладів, однак доступними для незаможного населення були далеко не всі з них. В місті також діяли баби-повитухи, яких на 1906 рік налічувалось 98 [31, 1906, с. 156].

На поч. ХХ ст. відбулось ще одне важливе новаторство, що покращувало стан охорони жіночого здоров'я. Спочатку при «Товаристві чергування нічних лікарів» був запроваджений акушерський пункт, що діяв вночі, а з 1902 р. було утворено «Товариство нічних чергувань акушерок» [26, с. 234]. Саме «Товаристві чергування нічних лікарів» запровадило цілодобову ургентну допомогу містянам, але існувало воно за умов мінімальної підтримки муніципальної влади і трималось на фактично безкоштовній праці лікарів. «Товариство нічних чергувань акушерок» протрималось до 1907 р. і було закрито за відсутністю фінансування [35, 1907-18.10].

Харків став одним із центрів революційних подій 1905 р. До грудня 1905 р. революційні виступи охопили місто – бастували студенти університету, робітники найбільших заводів Харкова. Революційні настрої зачепили й медичні установи. З 1906 р. Харківська земська лікарня була реорганізована на «засадах автономії та колегіальності»: очолювало лікарню правління, обране медперсоналом, що спричинило її ефективність [26, с. 244].

Революційні події призвели до передачі приватної лікарні «Жіноча допомога» харківському губернському земству. Як зазначалось в місцевій пресі, лікарня не могла функціонувати за відсутності фінансування. Дослідник І. Робак також вважає причиною передачі лікарні земству саме факт її банкрутства, що було наслідком благодійного утримання лікарні [26, с. 224]

Земству за договором дарування передавалось все майно, що було оцінено в 182 тис. руб. Тепер лікарня називалась «Земський повивальний інститут з пологовим будинком і гінекологічним відділенням», до якого він був приєднаним, і «Харківський земський пологоводопоміжний навчальний заклад з гінекологічним відділенням при ньому» [35, 1906, 15 січня]. Земство зобов'язувалось зберегти існуючі відділення і забезпечити їх функціонування протягом всього року. Також в договорі зазначалось, що земство відкриє безоплатну лікарню для найбільш бідних жінок. Стосовно штатів, то було зазначено, що дві

ординаторські жінки-лікарки очільниці відділень залишаються за умови договірної винагороди [6, с. 38-43]. Очолив заклад М. П. Толочинів.

Дослідник І. Робак зазначає, що Є. Дрентельн утворила заклад, де послуги жінкам надавались би виключно жіночим персоналом, що для того часу було незвичним явищем. [26, с. 300]. Нам не вдалось знайти джерел, де би була встановлена вимога щодо жіночої статі до персоналу лікарні. Скоріш, мова йде про те, що керівництво установою, яке Є. Дрентельн залишала за собою як засновниця і організаторка, не узгоджувалось з тогочасною практикою професійного підпорядкування чоловіків-лікарів.

Про її важливість цієї лікарні зазначав Д. І. Багалій в своїй ґрунтовній праці про історію міста. «До суспільних лікарських закладів може бути залучена і лікарня «Жіноча допомога»...Влаштована вона невеликим гуртком приватних осіб, об'єднаних ідеєю допомоги жінці в часи її хвороб і материнства...» [1, с. 483]. Можна погодитись з дослідницею К.Ченковою, яка вважає, що саме в сфері освіти й медицини земства й міське самоврядування були найбільш дієздатними [34, с. 154].

Окремий звіт Земського пологоводопоміжного навчального закладу з гінекологічним відділенням при ньому за 1910 р. проливає світло на особливості його функціонування. Заклад, який очолював Гаврил Прокоп'єв, мав у пологовому відділенні – 25 койок і 20 у гінекологічному. За рік у пологовому відділенні було прийнято 920 породіллі. За місцем проживання 138 з них замешкали в Харкові, 384 – в губернії, 404 – в інших губерніях, а за станом: 652 – селянки, 207 – міщанок [20, с. 10]. Таким чином, заклад був спрямований на обслуговування перш за все, мешканок губернії.

В гінекологічному відділенні було прийнято 214 пацієнток, з них мешканок Харківської губернії – 133, а проживаючих у Харкові мешканок інших місць – 50; за соціальним станом: 130 селянок, 58 міщанок [20, с. 14, 15]. Амбулаторних прийомів було 2361 [20, с. 19].

Весь час існування «Жіночої допомоги» при лікарні функціонували акушерські курси. Починаючи з 1902 р., коли на них записалось 50 учениць, до навчання були допущені 28 жінок. Є. С. Дрентельн передбачала, що такі курси зможуть надати фахову підготовку тим, хто здійснює догляд за хворими, оновить знання тих, хто колись навчався і витратив певні навички через сімейні обставини, виховання дітей тощо [8, с. 15].

Після реорганізації лікарні у 1905 р., було запропоновано об'єднати акушерські і фельдшерські курси, які відбувались на базі іншої лікарні, задля здешевлення витрат на навчання [6, с. 29-37]. Спільне засідання викладачів курсів виступило проти такого об'єднання, оскільки різниця в програмах навчання була очевидною – акушерські курси були розраховані на два роки навчання, фельдшерські – чотири, але в даному випадку земське керівництво наполегливо вирішило «зеконотити» [19, с. 64].

Після закриття «Жіночої допомоги» Єлизавета Сергіївна повернулась до праці в Міську амбулаторну дитячу лікарню, де відновила посаду лікаря-розпорядника гінекологічного відділення до 1909 р. Звіт цієї лікарні за 1910 р. дає уявлення про обсяг роботи закладу. У 1910 р. лікарня прийняла 2295 пацієнток (7308 прийомів, більше 5 000 з яких вже повторні) [22, с. 16-18]. Переважна більшість пацієнток – 1227 (53,5%) – селянки, 794 (34,6%) – міщанки, що свідчить про спрямованість лікарні на допомогу найбільш нужденним прошаркам населення. За районами проживання пацієнток: 734 особи (32%) було з Москалівки, району розташування лікарні, 827 (36%) – з інших районів міста, що свідчить про те, що лікарня не була локальною установою, а її послугами користувались неможливі жінки з різних районів міста. Більшість з пацієнток були домашніми господарками – 1033 (45%) жінки, 317 (14%) – чорноробочими, 293 (13%) – служницями, 269 (12 %) кравчинями, 117 (5 %) торговками, 83 (4 %) фабричними робітницями, 71 (3%) прачками і 44 (2%) кухарками. Серед встановлених 2339 хвороб найчастіші: хвороби матки – 811 (35%), 383 – придатків (16%), 397 (17%) – вагітність й ускладнення, з нею пов'язані.

У звіті зазначено, що у 1910 р. лікарня прийняла менше пацієнток, ніж минулоріч, що пов'язано з її ремонтом і неможливістю здійснювати обслуговування певний час. За даними звіту можна встановити, що пацієнток, які звернулись вперше у 1909 р. було 2401 [22, с. 16].

З 1901 р. в місті починає роботу ще одна гінекологиня – Софія Давидівна Клейф. Ми мало що знаємо про цю жінку, лише відомо, що вона була запрошена на засідання Харківського медичного товариства де вона у 1909 р. читала лекцію. *(II з'їзд, с. III)* У 1910 р. при Харківському медичному товаристві відкрилася секція акушерства і гінекології [32, с. 108].

1910 р. в Харкові був відкритий харківський жіночий медичний інститут, який очолював проф. В. Я. Данилевський, а викладали в ньому професори харківського університету. Вже за рік інституту знадобились місце для практичних занять – клініка. Тоді було орендоване приміщення, де було відкрито акушерське відділення на 20 койок, а вже з листопада – розпочався прийом породіль і пацієнток гінекологічної амбулаторії [25, с. 141]. Звичайно, що підготовка жінок-лікарок різного фаху, в тому числі акушерсько-гінекологічного, лише сприяла підвищенню масштабів і рівня медичного обслуговування жінок міста.

Отже, наприкінці XIX – початку XX ст. в Харкові була сформована мережа закладів охорони жіночого здоров'я, основи якої були закладені лікарями університету, їх організаційною діяльністю в університетській клініці, науковою працею, просвітницькою роботою. Реформування суспільства, що надало можливість міській владі і земствам виділяти кошти на медичні заклади, сприяло розбудові в Харкові закладів, що надавали акушерсько-гінекологічну допомогу. Співпраця меценатів і лікарів відкривала перспективи для покращення і поширення медичних послуг для жінок, однак в умовах нестабільності початку XX ст. не могла проіснувати довгостроково, особливо, зважаючи на значну кількість малозабезпеченого жіноцтва у великому місті. Попри ці обставини розширення мережі акушерсько-гінекологічних закладів Харкова і активна діяльність лікарського складу, що послуговувалось гуманістичними і передовими ідеями в професійній і громадській роботі, сприяло поліпшенню рівня медичного обслуговування жінок і, як наслідок, підвищенню якості їх життя.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, вони повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Багалея Д. И., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1900). Т. II. (Конец XIX – XX вв.) Харьков, Тип. Зильберберга. 1912. с.483.
2. Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. К., 2009. 392 с.
3. Вороніна М. С. Мешканки міст харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук Харків, 2005.
4. Грищенко В. И., Кузьмина Е. Ю. Харьковская научно-педагогическая школа акушеров-гинекологов. *Международный медицинский журнал*, 2004. № 3. С. 17-20.
5. Доклады харьковской губернской земской управы по богоугодным заведениям и родильному дому. Харьков, 1913. 82 с.
6. Доклады харьковской губернской земской управы по больнице и повивальному училищу. 1906. 58 с.
7. Дрентельн Е. С. Не слишком ли много мы лечим наших детей? *Образование*. 1896. № 7/8 (июль-август). С. 140-163.
8. Дрентельн Е. С. К учреждению частной лечебницы «Женская помощь» в г. Харьков. Харьков, 1901. 18 с.

9. Дрентельн Е. С. Лечить или воспитывать? Публичная лекция, посвященная матерям и воспитательницам, читанная в Москве 25 нояб. 1899 г. и Харькове 31 янв. 1900 г. *Вестник воспитания*. 1900. С. 161-189.
10. Лазаревич И. П. Внимание к детям и матерям. С оригинальными рисунками. Харьков, университетская типография, 1871, 470 с.
11. Левченко І. Наукова і практична робота вчених харківського медичного товариства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016, вип. 15. С. 73-80
12. Литвинова О. Н., Тріщ Н. М., Тренда Н. О. (2023) Історичні аспекти акушерської справи як підґрунтя для становлення і розвитку наукових акушерських шкіл. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я населення України*. № 3, С. 98-104.
13. Лісовий В. М., Паращук Ю. С. Толочинів М. П. (1840-1908). *Журнал медицини і фармації*. 2010 № 6. <https://www.mif-ua.com/archive/article/11891>
14. Лутаєва Т. В. Напрями громадсько-просвітницької діяльності науковців харківського медичного товариства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) *Наукові записки кафедри педагогіки*. Вип. 41. 2017. С. 104-116.
15. Любина Г. И., Клавдиева М. М. Елизавета Дрентельн – защитница естественной природы женщин. *Вопросы истории естествознания и техники*. 2019. Т. 40. № 4. С. 767-781.
16. Медицинский указатель, 1901. Издание Благовещенской аптеки С. Б. Чудновского, Харьков. 76 с.
17. Ніколаєнко О. Становлення системи охорони материнства й дитинства на Харківщині на поч. ХХ ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ, 2021. Вип. 51. С. 92-102 <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220173>
18. Новосельский С.Л. (1916) *Смертность и продолжительность жизни в России*. Петроград: тип. Мин-ва вн. дел. 153 с.
19. Оніщенко О. М. (2001) Фельдшерська школа: історія становлення та розвитку (1845-2000 рр.). Харків, 2001. 281 с.
20. Отчет о харьковском, земском родовспомогательном учебном заведении с гинекологическим отделением при нем за 1910 г. Харьков, 1911. 65 с.
21. Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1907 г. Харьков, Типография и литография Н. В. Петрова, 1908. 107 с.
22. Отчет Харьковской городской амбулаторной детской и гинекологической лечебницы за 1910 г. Харьков, 1911. 28 с.
23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Т. 46. Харьковская губерния. Спб, 1904. 300 с.
24. Перцева Ж. М. Родоначальник харківської наукової акушерської школи Іван Павлович Лазаревич (до 190-річчя до дня народження). *II з'їзд істориків медицини з міжнародною участю. Матеріали з'їзду*. Харків, 2019. С. 114-117. <https://medicine.karazin.ua/resources/ed3899d18807bca7f284372b97d95a0d.pdf>
25. Петрова З. П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества (1910-1920). *Международный медицинский журнал*, 2006. № 4. С. 139-146.
26. Робак І.Ю. (2007) *Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (поч. (XVIII- 1916)*. Харків, ХДМУ, 346 с.
27. Садівничий В. «Відродження розпочинається із гласності...» (Медична преса наддніпрянської України середини ХІХ – поч. ХХ ст.). Монографія. Дніпропетровськ, 2015. 360 с.
28. Ступак Ф. Я. Особливості розвитку охорони здоров'я в Україні в І половині ХХ ст. *Грані*, 2015. № 1 (115). С. 148-152.
29. Устав харьковской городской амбулаторной десткой и гинекологической лечебницы. Харьков, 1896. 11 с.
30. Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність Харківського медичного товариства *Гуманітарний часопис*. 2012, № 2 с. 91-95.
31. Харьковский календарь. 1894-1915 г. Типография харьковского губернского правления, 1894-1900.
32. Хвисяк Н. И. К 150-летию Харьковского медицинского общества. *Международный медицинский журнал*, 2011. № 4. С. 107-111.
33. Ховтура А. С. Становлення та модернізація соціальної інфраструктури губерньських міст лівобережної України (кін – поч ХХ ст.) – дис. докт. філософії. Харків, 2021. <https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/ebff3a06-d3e6-44e4-8bf3-81e512e7e2ec/content>

34. Ченкова К. П. Правове забезпечення охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (XVIII ст. – 1917 р.) дис. канд. іст. наук. <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/>
35. Южный край 1896 – 1910.

O.O. NIKOLAIENKO

Doctor of History, Associate Professor, Professor of the Department of History of Ukraine

e-mail: nikolajenkoolga@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2294-4198>

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,

29 Alchevskikh str. Kharkiv, Ukraine

N.P. OLESHKO

PhD in History, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies,

e-mail: sufika19@gmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7128-0746>

Kharkiv National Automobile and Highway University, Kharkiv,

Yaroslva Mudrogo str., 25, Ukraine

**FORMATION OF A NETWORK OF WOMEN'S HEALTH CARE FACILITIES
IN KHARKIV AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

Research aim: to analyse the possibilities of providing professional obstetric and gynecological care to women in the city of Kharkiv in the late 19th – early 20th centuries.

Methodology: The study is based on the application of general scientific and historical methods. Statistical methods allow for the analysis of quantitative indicators of the activities of obstetric and gynecological hospitals in the city of Kharkiv. A comprehensive approach includes an analysis of the activities of individual doctors and societies that influenced the state and quality of women's health care in the city.

Scientific novelty: Analysis of the formation of a network of women's health care institutions, the specifics of their services, the professional composition of employees, and the social status and place of residence of patients allows us to identify the level of medical services provided to the female population of one of the largest cities in Ukraine, which influenced the quality of life in the city and province.

Relevance: Analysis of the network of medical institutions for women's health care allows us to identify the level of provision of obstetric and gynecological services to women, which directly affects the reproductive health and standard of living of women in large cities. The experience of cooperation between doctors, city authorities and grantors in the early 20th century, who laid the foundations for specialised obstetric and gynecological medicine, can be useful for understanding the success of the Soviet project to modernise women.

Conclusions: For example, in the 19th and early 20th centuries, a network of women's health care facilities was established and expanded. The tradition of turning to midwives was gradually replaced by turning to specialists – certified midwives and later – professional institutions where pregnancy and childbirth were monitored. The active public stance of doctors, expressed in their advocacy for the expansion of the network of professional medical care facilities for women, became the basis for the allocation of funds by local authorities and grantors for the construction of hospitals and maternity wards. Thanks to municipal funding from the city budget and local councils, specialised hospitals were established in Kharkiv to provide women with professional medical services. The presence of a university with a medical faculty that trained specialists, as well as the active organisational activities of individual doctors, such as E. S. Drenteln, contributed to obstetric and gynecological services becoming more widespread and accessible.

Keywords: *medicine, history, women's health, medical institutions, Kharkiv.*

Conflict of interest

The authors declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Bagaley, D. I., Miller, D. I. (1912) History of the City of Kharkiv over 250 Years of Its Existence (1655–1900). Vol. II. (Late 19th–20th Centuries). Kharkiv, Typ. Zilberberg. 483 p. (in Russian)
2. Boryak O. O. (2009) The midwife in the cultural and historical tradition of Ukrainians: between the profane and the sacred. Kyiv. 392 p. (in Ukrainian)
3. Voronina M. S. (2005) Female residents of cities in the Kharkiv province: gender discrimination and dynamics of change (1861-1917). Author's abstract. Candidate's dissertation. Kharkiv. (in Ukrainian)
4. Gryshchenko V. I., Kuzmina E. Yu. (2004) Kharkiv Scientific and Pedagogical School of Obstetricians and Gynaecologists. International Medical Journal. No. 3. Pp. 17-20. (in Russian)
5. Reports of the Kharkiv Provincial Zemstvo Council on Charitable Institutions and Maternity Hospitals. (1913) Kharkiv. 82 p. (in Russian)
6. Reports of the Kharkiv Provincial Zemstvo Council on Hospitals and Midwifery Schools. Kharkiv. 1906. 58 p. (in Russian)
7. Drenteln E. S. (1896) Are we treating our children too much? *Education*. 1896 No. 7/8 (July-August). Pp. 140-163. (in Russian)
8. Drenteln E. S. (1901) On the establishment of the private clinic 'Women's Aid' in Kharkiv. Kharkiv. 18 p. (in Russian)
9. Drenteln E. S. (1900) To treat or to educate? A public lecture dedicated to mothers and educators, read in Moscow on 25 November 1899 and in Kharkiv on 31 January 1900. *Vestnik Vospitaniya*. 1900. pp. 161–189. (in Russian)
10. Lazarevich I. P. (1871) Attention to Children and Mothers. With original illustrations. Kharkiv, University Press. 470 p. (in Russian)
11. Levchenko I. (2016) Scientific and practical work of scientists of the Kharkiv Medical Society at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries. *Topical issues of humanities*. Issue 15. P. 73-80 (in Ukrainian)
12. Lytvynova O. N., Trishch N. M., Trenda N. O. (2023) Historical aspects of obstetrics as a basis for the establishment and development of scientific obstetric schools. *Bulletin of Social Hygiene and Health Care Organisation in Ukraine*. No. 3, 98-104. (in Ukrainian)
13. Lisovyi V. M., Parashchuk Yu. S. (2010) Tolochinov M. P. (1840-1908). *Journal of Medicine and Pharmacy*. No. 6. <https://www.mif-ua.com/archive/article/11891> (in Ukrainian)
14. Lutaeva T. V. (2017) Areas of public education activity of scientists of the Kharkiv Medical Society (second half of the 19th – early 20th centuries). *Scientific notes of the Department of Pedagogy*. Issue 41. P. 104-116. (in Ukrainian)
15. Lyubina G. I., Klavdieva M. M. (2019) Elizaveta Drenteln – defender of the natural nature of women. *Issues of the history of natural science and technology*. Vol. 40. No. 4. Pp. 767-781 (in Ukrainian)
16. Medical Index. Published by the Blagoveshchenskaya Pharmacy of S. B. Chudnovsky, Kharkiv, 1901 (in Russian)
17. Nikolaenko O. (2021) The establishment of the system of maternal and child health care in the Kharkiv region at the beginning of the 20th century. *Pages of History: Collection of Scientific Works*. Kyiv. Issue 51. pp. 92-102 <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220173> (in Ukrainian)
18. Novoselsky S.L. (1916) Mortality and life expectancy in Russia. Petrograd: Ministry of Internal Affairs Printing House. 153 p. (in Russian)
19. Onishchenko O.M. (2001) Medical Assistant School: History of Formation and Development (1845-2000). Kharkiv. 281 p. (in Ukrainian)
20. Report on the Kharkiv zemstvo obstetric training institution with a gynaecological department for 1910. 65 p. (in Russian)
21. Report of the Kharkiv Society for Mutual Aid of Working Women. For 1907. (1908) Kharkiv, Printing and Lithography House of N. V. Petrov. 107 p. (in Russian)
22. Report of the Kharkiv City Outpatient Children's and Gynaecological Clinic for 1910. Kharkiv, 28 p. (in Russian)

23. First General Census of the Population of the Russian Empire. Vol. 46. Kharkiv Province. St. Petersburg, 1904. 300 p.(in Russian)
24. Pertseva Zh. M. (2019) The founder of the Kharkiv scientific obstetric school Ivan Pavlovich Lazarevich (on the 190th anniversary of his birth) *II Congress of Medical Historians with international participation. Congress materials.* Kharkiv. Pp. 114–117. <https://medicine.karazin.ua/resources/ed3899d18807bca7f284372b97d95a0d.pdf> (in Ukrainian)
25. Petrova Z. P. Women's Medical Institute of the Kharkiv Medical Society (1910–1920) *International Medical Journal*, 2006 No. 4. pp. 107-111. (in Russian)
26. Robak I. Yu. (2007) Organisation of healthcare in Kharkiv during the imperial era (early 18th century – 1916). Kharkiv, Kharkiv State Medical University. 346 p. (in Ukrainian)
27. Sadivnychy V. 'Revival begins with openness...' (Medical press of Dnipro Ukraine in the mid-19th – early 20th centuries). Monograph. Dnipropetrovsk. 360 p.(in Ukrainian)
28. Stupak F. Ya. (2015) Features of the development of healthcare in Ukraine in the first half of the 20th century. *Grani.* No. 1 (115). Pp. 148-152. (in Ukrainian)
29. Charter of the Kharkiv City Outpatient Pediatric and Gynecological Clinic. Kharkiv, 1896. 11 p. (in Russian)
30. Fradkina N. V. (2012) Educational activities of the Kharkiv *Medical Society. Humanitarian Journal.* No. 2, pp. 91–95. (in Ukrainian)
31. Kharkiv Calendar. 1894-1915. Printing House of the Kharkiv Provincial Government, 1894-1900. (in Russian)
32. Khvysyuk N. I. (2011) On the 150th Anniversary of the Kharkiv Medical Society. *International Medical Journal.* No. 4. Pp. 107-111. (in Russian)
33. Khovtura A. S. (2011) Formation and modernisation of the social infrastructure of provincial cities in left-bank Ukraine (late 19th – early 20th centuries) – Doctoral thesis. Kharkiv. <https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/ebff3a06-d3e6-44e4-8bf3-81e512e7e2ec/content> (in Ukrainian)
34. Chenkova K. P. Legal Protection of Motherhood and Childhood in Dnieper Ukraine (until 1917) – Doctoral dissertation. Candidate of Historical Sciences. <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/> (in Ukrainian)
35. Southern Region 1896–1910. (in Russian)

Текст надійшов до редакції 25.02.2026 / The text was received by the editors 25.02.2026

Текст затверджено до друку 04.04.2026 / The text is recommended for printing 04.04. 2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026